

Трактування людини у «Сповіді» Августина Блаженного

Оксана Карліна

Стаття розкриває трактування людини Августином Блаженным у його автобіографічному творі «Сповідь», який є розповіддю про досвід культурного і релігійного формування та містить глибокий аналіз внутрішнього світу автора. На власному прикладі людини, яка шукає смисл життя, Августин показав, що він полягає у пізнанні Бога і житті з Ним.

Ключові слова: Августин Блаженный, «Сповідь», Бог, людина зовнішня, людина внутрішня, гріх, воля.

Дослідження філософської спадщини Августина Блаженного (354-430 рр.), єпископа Гіппонійського, залишається запитаним у сучасних умовах, коли людство стикається з кризовими явищами в духовному і суспільно-політичному житті. Сучасна людина в результаті втрати моральних орієнтирів і цінностей, переважання масової псевдокультури виявляється розколотою й дезорієнтованою. Виникає потреба в оптимізації суспільних відносин, які б утверджували єдиний і визначальний вимір людини, формується потреба в зверненні до тих рис людської природи, які характеризують її як творця духовних, культурних і суспільних форм.

У цьому зв'язку особливу роль відіграє концепція людини Августина Аврелія. Він став першим, хто послідовно виклав онтологію взаємодії Бога і людини. Особливий вклад у філософську думку, зроблений Августином, полягає у відкритті людської особистості.

Обсяг надрукованої літератури про самого Августина виходить за межі звичайного огляду, оскільки сам перелік назв у систематизованих бібліографічних покажчиках займає понад 200 сторінок¹. До твор-

¹ Здіорук С. «Сповідь» Августина і сучасна українська духовність // Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 306.

чості Августина Блаженного зверталось багато богословів, філософів, істориків². Серед них варто вказати на роботи російського філософа Євгенія Трубецького, богослова Леоніда Писарева, історика Віктора Бичкова³. У 2002 р. вийшла антологія, в якій зібрані роботи російських мислителів і дослідників про спадщину Августина Блаженного⁴. Людина, суспільство і держава як структурні елементи політичної теорії Августина проаналізовані в монографії Тетяни Єпіфанової⁵. Окремо можна виділити дослідження Вадима Рабиновича і Михайла Уварова про відображення людини у сповідальному жанрі літератури⁶.

Літературна спадщина Августина величезна: до нас дійшли 133 окремі праці, крім численних листів і проповідей. Серед них – найвідоміший автобіографічний твір «Confessionum libri tredecim» («Сповідь, в 13 книгах»). В українському перекладі лише в незалежній Україні цей твір видавався тричі⁷.

Мета запропонованої розвідки – простежити трактування людини Августином Блаженным у його «Сповіді», творі, що є не просто літературно опрацьованою автобіографією, а щирою й правдивою сповіддю перед Творцем. Хоча проблеми антропології розглядалися в роботах багатьох отців Церкви – попередників мислителя з Тагаста, але тільки в Августина вони стали центральними. Єпископа

² Одна з найповніших сучасних бібліографій, присвяченій дослідженню літературної спадщини Августина Аврелія подана в «Православной энциклопедии». *Див.*: Августин // <http://www.pravenc.ru/text/62610.html>

³ Трубецкой Е. Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства в V веке // Августин: pro et contra: антология. – Санкт-Петербург: изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2002. – С. 96-150; Писарев Л. И. Учение бл. Августина, еп. Иппонского о человеке в его отношении к Богу. – Москва: Благовест, 2004. – 384 с.; Бычков В. В. AESTHETICA PATRUM. Эстетика отцов церкви. – Москва: Ладомир, 1995. – Т. 1. – Апологеты. Блаженный Августин. – 593 с.

⁴ Августин: pro et contra: Личность и идейное наследие Блаженного Августина в оценке русских мыслителей и исследователей. Антология / Сост., примеч. Р. В. Светлова; сост., вступ. ст., примеч. В. Л. Селиверстова. – Санкт-Петербург: изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2002. – 976 с.

⁵ Епифанова Т. Е. Человек, общество и государство в политическом учении Августина Блаженного. – Москва: Международный юридический институт, 2012. – 180 с.

⁶ Рабинович В. А. Человек в исповедальном жанре // О человеческом в человеке. Москва, 1991. – С. 243-298; Уваров М. Архитектоника исповедального слова. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. – 256 с.

⁷ Августин, Святой. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – 319 с.; Августин, Святой. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Львів: Свічадо, 2008. – 356 с. Августин, Святой. Сповідь / пер. з латини В. С. Бойка. – Харків: Фоліо, 2012. – 346 с.

Гіпсонійського людина цікавила найбільше: він дивувався, що «люди милуються високими шпилями гір, височенними хвилями моря, широкими річищами, крутими берегами океану і кругообігом гір, а не звертають уваги на себе!»⁸.

Рубіж IV і V століть – це складний період у європейській історії. Його прийнято вважати перехідним часом від античності до середньовіччя. У духовній сфері Римської імперії спостерігалось активне протистояння між язичництвом і християнством, не дивлячись на те, що «до кінця IV століття майже кожний римський громадянин був християнином», але «сам процес становлення християнства супроводжувався серйозними труднощами»⁹. Язичницькі традиції виявилися на Заході імперії сильними й культивувались у колі римських сенаторів. У самому християнстві виникали єресі та розколи.

На той час віра і філософія нерозривно переплелися, що знайшло відображення у вченні Августина Аврелія. Отримавши освіту ритор, відчувши вплив скептицизму й неоплатонізму, Августин засвоїв важливі ідеї античності. З другого боку, з часом античний спосіб мислення не задовольняв Августина і розходився з колом питань, які його цікавили. Неоплатонізм, який мав на Августина суттєвий вплив, був багато в чому «*перехідною сходинкою до засвоєння християнства*»¹⁰. Саме Августин

*«стоїть на рубежі між давниною і Середніми віками: збираючи уламки давньої культури, він разом з тим закладає підвалини середньовічного, частково ж і новітнього європейського світобачення»*¹¹.

У середині 90-х років IV століття один із діячів Церкви св. Паулін Милостивий, єпископ Ноланський, попросив свого товариша Аліпія написати розповідь про своє навернення до християнства. Той від-

⁸ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 179.

⁹ Григор'єва Н. Бог и человек в жизни Аврелия Августина // Блаженный Августин. Исповедь. – Москва: ГЕНДАЛЬФ, 1992. – С. 8

¹⁰ Бриллиантов А. И. Блаженный Августин и его значение на Западе // Августин: pro et contra: антология. – Санкт-Петербург: изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2002. – С. 155.

¹¹ Трубецкой Е. Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства в V веке // Августин: pro et contra: антология. Санкт-Петербург: изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2002. – С. 101.

мовився, але порадив Пауліну Ноланському звернутися до Августина Аврелія, єпископа Гіппонійського. Історія навернення до християнства колись знаменитого римського оратора, «який у зеніті слави залишив яскраве столичне життя, щоб стати ченцем маленької монастирської спільноти в далекій провінції»¹², не могла не зацікавити читача. Упродовж чотирьох років Августин Аврелій працював над книгою, завершивши її до 401 року.

Варто звернути увагу на те, що «Сповідь у 13 книгах» («*Confessionum libri tredecim*») написана після легалізації християнства. Вона датується епохою, коли мучеництво вже не загрожувало більшості християн, як це було раніше. Боротьба християн здебільшого носила внутрішній характер.

Причина написання «Сповіді» Августином вказана в самій назві твору: слово «*confessio*» має два значення: 1) «покаяння», «сповідання гріхів» і 2) «вдячність». Августин каявся і дякував; висловлював жаль через свою гріховність і людську неміч загалом, вдячність Богові за те, що Він витягнув його з «такої безодні», виявляв почуття безпосереднього зв'язку з Ним і усвідомлення Його постійного керівництва – все це переповнювало душу Августина, вимагало викладення в словах і наклало особливий відбиток на мову «Сповіді». Тому твір Августина – це своєрідна поетична медитація, роздуми над самим собою, монолог людини, звернений до Бога¹³.

І разом з тим сповідь виглядає дивною і за обсягом, і за переліком гріхів. Так, Августин пише про свої помилки, але багато деталей, які він викладає, безпосередньо не є дотичними до сповіді. Це відбувається тому, що в «Сповіді» він звертається не до когось із своїх знайомих, а тільки до Бога. І разом з тим очевидним є те, що Августин пише книгу не для Бога: Бог і так знає все, про що пише Августин. Він показує своє життя як певний зразок, але не в значенні «ідеалу», а щось таке, від чого можна відштовхуватися, з чим можна порівнювати своє життя. «Сповідь» – це докладний виклад сюжету життя Августина з його ж коментарями. У ході викладу висвітлюються ті

¹² Григорьева Н. Бог и человек в жизни Аврелия Августина // Блаженный Августин. Исповедь. Москва: ГЕНДАЛЬФ, 1992. – С. 7.

¹³ Сергеенко М. Е. О блаженном Августине // Августин, Блаженный. Исповедь в переводе М. Е. Сергеенко / Отв. ред Н. Н. Казанский. – Санкт-Петербург, 2013. – С. 263.

ідеї, які були для Августина найважливішими. Цей виклад часто є плутаним і неоднорідним, але саме тому «Сповідь» створює достатньо повний образ Августина.

Книга часто вважається найпершою автобіографією, яка коли-небудь з'явилася на Заході. Хоча вона неповна, адже була написана Августином на початку 40-х років його життя, проте є найповнішою письмовою згадкою про окрему людину на межі IV і V століть. І це не випадковість: приблизно в той час з'являється інтерес до особи з її переживаннями, муками, рішеннями. Античність усім цим загалом не цікавилася. Якби Августин написав таку книгу на сто років раніше, вона, напевно, не користувалась би популярністю. Якось людина пише про свої душевні переживання, про своє дорослішання – для чого це читати?

«Сповідь» починається із встановлення зв'язку між Богом і людиною. Перші її слова – про велич Божу:

«Великий єси, Господи, і достойний безконечної хвали»; «велика могутність Твоя, і немає міри премудрості Твоїй». І величати хоче Тебе людина, маленька частинка творіння Твого, людина, що носить із собою смертність свою, що носить із собою свідомість гріха свого і доказ того, що Ти, Господи, «опираєшся гордим». Та усе ж величати Тебе хоче людина – маленька частинка творіння Твого»¹⁴.

Думка про Бога підкреслена словесно: у початкових словах на першому місці стоїть «великий» – «велика»; кінець речення повторює початок: «достойний безконечної хвали» – «немає міри премудрості Твоїй». Людина звертається до великого Бога, вона хоче славити Його: «величати» повторює попередній вислів «достойний безконечної хвали». Людина – це тільки частина створеного Богом світу, вона смертна, вона грішна, вона горда. Перед нами ніби драбина з чотирьох сходинок, і людина спускається по ній нижче й нижче. І ця недостойна і грішна істота насмілюється не тільки звертатися до Бога, але й повинна це робити, тому що Бог створив людину, щоб вона йшла до Нього, і тільки в ньому знаходить людина спокій: «Це ж Ти спонукаєш

¹⁴ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 3.

нас шукати радощів у Твоїх похвалах, бо ж Ти створив нас для Себе, і серце наше не супокійне, доки не спочине в Тобі»¹⁵.

«Сповідь» Августина Аврелія сприяла обґрунтуванню існування єдиного Бога, демонструвала велич його творінь, найціннішим з яких була сама людина. Через усю книгу червоною ниткою проходить думка про те, що опорою людини в земному житті є Бог, а християнська віра для неї – це засіб порятунку від розколотості, набуття внутрішньої цілісності та гармонії. Тому сповідь Августина супроводжується словами подяки й хвали на Його честь: «Дякую Тобі, моя насолодо, Честе моя, моя Віро, Боже мій, дякую Тобі за Твої дари. Але Ти збережи їх для мене, бо таким чином збережеш мене»¹⁶. Втілюючи в тексті основні принципи християнської антропології, Августин Аврелій підкреслює наявність нерозривного, родинного зв'язку між Богом і людиною, який зберігається упродовж усього її життя, починаючи від перших хвилин:

«Бо що ж такого я хочу сказати, Господи, як не те, що я не знаю, звідкіля я прийшов, у це, так би мовити, смертне життя, чи, радше, у живу смерть? Я не знаю. І прийняли мене втішання милосердя Твого, як це я чув від батьків тіла мого, з якого і в яке Ти оформив мене в даний час, бо я сам не пам'ятаю того»¹⁷.

Що не сталося б у житті людини, в усьому автор бачить знак Божий, сходження благодаті на її грішну душу.

Августин Аврелій створив багаторівневий сповідальний текст, у якому розкриті базові принципи християнського вчення про людину. Автор ставить риторичне питання:

«Хто ж пригадає мені гріхи дитинства мого?» А далі доносить до читача ідею про первородний гріх: «Бо ніхто не чистий від гріхів перед лицем Твоїм, навіть маленька дитина, що жила на землі тільки один день»¹⁸.

Автора «Сповіді» цікавить не конкретна людина – Августин Аврелій, а людина як антропологічний феномен, людина як творіння

¹⁵ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 3.

¹⁶ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 21.

¹⁷ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 6.

¹⁸ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 8.

Бога. Він сповідається не у своїй індивідуальній гріховності, а викриває власну тілесність, яка ріднить його з усім світом загалом і з кожною людиною зокрема. Це підкреслив Л. Баткін:

«Августин судить про себе не за горизонталлю, тобто у співставленні себе (окремого) з іншими (також окремими) людьми. А за вертикаллю: у русі від себе як одного з малих сил – до Творця»¹⁹.

Гріхи, у яких Августин Аврелій сповідується Богові, у повній мірі можна віднести до будь-якої людини (непослух батькам у дитинстві, небажання вивчати грецьку мову та інше). З переліку гріхів виділяється крадіжка груш із сусідського саду, яка сталася ще в дитячі роки²⁰. Однак у цьому випадку можна погодитися з висловленим припущенням однієї з дослідниць, що

«Августин вибрав цю історію з крадіжкою плодів лише тому, щоб підвести читачів до розуміння старозавітної символіки гріхопадіння Єви»²¹.

Августин вибудував систему моральних гріхів, яких потрібно уникати. Тріада тяжких гріхів, згідно з Августином, складається з таких елементів: гордіня, похіть, цікавість. Моральний гріх визначається ним як будь-який потяг душі до тимчасових благ і тілесних прагнень²².

Вважається, що праця поділена на книги, які символізують різні аспекти Тройці та трипостасні вірування. У «Сповіді» виділяються три образи авторського «я» Августина. У першій частині твору, у якій ідеться про гріховне життя автора, Августин Аврелій змальований як грішник, що кається, як суддя самого себе. До своїх гріхів він відносить не тільки традиційні: *«погане товариство»*, неробство і празникування, радість з пакостей, пристрасть до театральних розваг, але й захоплення маніхейством і гонитву за примарним щастям.

У розповіді про чудодійний вплив Біблії на грішну душу автора він бере на себе роль проповідника, учителя, який прославляє Бога.

¹⁹ Баткін Л. М. «Не мечтайте о себе»: О культурно-историческом смысле «Я» в «Исповеди» бл. Августина. – Москва: РГГУ, 1993. – С. 7.

²⁰ Августин, Святій. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 26-27.

²¹ Григорьева Н. Жанровый синтез на рубеже эпох: «Исповедь» Августина // Взаимосвязь и взаимовлияние жанров. – Москва: Наука, 1989. – С. 240.

²² Августин, Святій. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 193-205.

У п'яти останніх книгах Августин Аврелій виступає як коментатор біблійного тексту, що прагне донести до читача всю красу Книги.

Автор згадує своє минуле життя від самого його початку, піддаючи системному аналізу всі бажання душі, породжені нею для отримання задоволення і спокою, та робить висновок, що вони не виправдали сповна свого призначення, даючи непостійну радість, насолоду і спокій, але які з часом втрачають свою повноту й бажаність. Через опис пошуків своєї душі Августин розглядає одну з основних проблем буття людини – діалектику. Усе буття влаштовано так, що в ньому завжди борються дві протилежності – добро і зло, світле й темне, радість і смуток і тому подібне. Така боротьба постійно проходить і в людині – творінні Божому. Проте через непослух Богові людина набула гріховну природу, яка завжди протистоїть Божій волі і ворогує з нею. Щастя людини, на думку Августина, залежить від тієї субстанції, якій людина дозволяє зайняти у своєму житті панівне місце. У «Сповіді» Августина очевидним є, що людина буде щаслива й набуде істинного смислу життя та задоволення в ньому, повністю підкорившись Богові, який є радістю і спокоєм. Внаслідок цього відбудеться любов людини до людей і прагнення зробити їм добро.

Від того моменту, коли Августин визнав панування Бога у своєму житті, його світогляд і спосіб мислення кардинально змінюються: замість егоїзму приходить теоцентризм. Бог стає найголовнішою фігурою в житті Августина. Через власне «я» автор показав певний людський образ як ілюстрацію суті мислення і життя людей, які мають геоцентричний погляд на буття. Перекресливши всі свої минулі захоплення та інтереси, Августин захоплений тільки Богом і Божественним.

Життя Августина представлене ним самим як рух, як повернення від зовнішнього до внутрішнього, від мороку до світла, від множинності до єдності, від смерті до життя. Цей внутрішній розвиток показаний у поворотних для біографії Августина моментах, кожний з яких відображений як яскрава картина, а через пов'язаність цих моментів між собою проходить ідея теоцентричності, тобто не людина є центром свого існування, а Бог. Звернення Августина до християнства – це повернення до себе і передання себе волі Бога. У «Сповіді» він намагається донести читачеві всі переваги такого життя, справедливості теоцентричного вчення, вказуючи, з одного боку, на велич, все-

могутність і незбагненність Бога, а з другого – на любов, терпіння і милосердя Бога до людей, що проявилось у Христі. Разом з тим життя навіть «наверненої» людини сповнене небезпек: Августин не наслідував стверджувати, «що з тисяч різноманітних вражень, які кожної днини накопичуються довкруги мого життя, жодне не приковує моєї уваги, мого зору й не полонить моєї цікавості», адже «щодо себе, то я не знаю, яким спокусам у силі опиратися, а яким ні»²³.

У переконаннях Августина людина складається з душі й тіла, внутрішньої та зовнішньої людини:

«І я звернувся до самого себе і сказав собі: «А ти хто такий?»
І відповів: «Людина!». Маю до своїх послуг тіло й душу, одне ззовні, друге всередині. [...] Людина внутрішня пізнала [навколишній світ] за допомогою людини зовнішньої»²⁴.

Людська душа для Августина – це внутрішня людина і образ Божий. Це центр особистого буття – «я».

Ідея внутрішньої людини – центральна у філософії Августина. Душа людини, її внутрішній вимір має цінність більшу, ніж її тіло. Августин говорить, що душа людини, захоплена масою чуттєвих речей, втрачає притаманну їй єдність з Богом і не може досягнути істини. «Внутрішня людина» прагне особистого зв'язку з Богом, занурюється в глибини своєї душі, шукає Бога як єдину точку опори свого часового перебування у світі.

Людина завжди повинна прагнути йти від зовнішнього (матеріального) до внутрішнього (духовного), у якому тільки й можна з'єднатися з Богом. Також людина повинна направити свій рух від розсіяності до внутрішньої зібраності й зосередженості, від множинності зовнішніх вражень до єдності свого «я», від неспокою до спокою духу, від змінного й тимчасового до незмінного та вічного. Людина повинна знайти своє «природне місце» у світобудові, де вона знайде справжню любов, щастя і свободу. Це місце людина може знайти тільки в Бога. Августин говорить: «Ти створив нас для Себе, і серце наше не спокійне, доки не спочине в Тобі»²⁵.

²³ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 175, 203.

²⁴ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 176.

²⁵ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 3.

Перед Августином повстала проблема зла. Він приходить до висновку, що підступність волі є причиною зла:

«І я шукав, чим є нечестя, і переконався, що це субстанція, а підступність волі, яка відвертається від досконалої субстанції – від Тебе, Боже мій, – до низьких речей, вона викидає із себе «свої нутроці» і тільки ззовні надувається»²⁶.

Зло має більше «шансів», чим більше людина віддаляється від Бога і вищого порядку. Отже, зло є порушенням порядку, надання переваги нижчим перед вищими, віддалення від Бога. Зло є властивістю людської волі та її «грою на пониження».

Третя частина «Сповіді» є ніби практичною частиною пізнання Бога. Автор роздумує над проблемами герменевтики Біблії. Він намагається з позицій релігійної філософії дослідити феномен часу, вічності, людської пам'яті і деяких інших релігійних питань, постійно усвідомлюючи своє безсилля і просячи допомоги в Бога.

У тринадцятій книзі «Сповіді», присвяченій першим рядкам Біблії, Августин говорить про троїсту модальність існування людини – буття, знання і волю, повертаючись до схеми, яка вже використовувалася деякими авторами раніше, але приписуючи особливу роль волі. Поділ на три окремі, проте нерозривно поєднанні між собою аспекти, повстає як аналогія божественної Тройці і як перше звернення до пошуку слідів божественного²⁷.

Таким чином, людина розглядається в Августина в трьох вимірах: субстанційному (як чисте «я»), моральному та емпірично-психологічному; причому всюди вона розкривається в її ставленні до Творця²⁸.

Закінчуючи свій твір, Августин підводить читача до основного висновку своєї роботи і до її основної думки:

«І яка людина дасть людині розуміння тієї правди? Який ангел дасть ангелові? Який ангел людині? Ні, це в Тебе треба просити

²⁶ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 120.

²⁷ Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани / За ред. Умберто Еко. – Харків: Фоліо, 2018. – С. 291.

²⁸ Столяров А. А. Аврелий Августин. Жизнь, учение и его судьбы // Августин Аврелий. Исповедь. – Москва: Наука, 1997. – С. 65.

цього, в Тобі треба шукати, до Тебе треба стукати. Так, тільки так, дістанемо, знайдемо, і твої двері відчиняться нам!»²⁹.

Він знову вказує на Бога, як на першопричину всього сущого і джерело всякого пізнання і блага.

Підводячи підсумки викладеного матеріалу, можна наголосити, що Августин Блаженний подав своє бачення смислу і цілей людського життя, які відкрилися йому при вивченні системи духовних цінностей, моральних гріхів, місця й ролі людини в історії. Людина – творіння Бога, яке має різні рівні духовного формування. Людина, яка має високий рівень духовного розвитку, визначається автором як духовна.

«Сповідь» Августина Аврелія – це вершина сповідального жанру автобіографії. Своїм твором автор відразу так високо підняв планку, що ніхто з послідовників не зумів до неї наблизитися. Усім їм залишається тільки позичати ту чи іншу *«частину творчості учителя й актуалізувати перед нами те, що лише в прихованій формі присутнє у творчості самого Августина»*³⁰. У різні епохи твір Августина Аврелія надихав на створення власних сповідальних текстів А. Данте, Ф. Петрарку, Б. Паскаля, Ж.-Ж. Руссо та інших письменників і мислителів.

Список джерел і літератури:

1. Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – 319 с.
2. Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Львів: Свічадо, 2008. – 356 с.
3. Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини В. С. Бойка. – Харків: Фоліо, 2012. – 346 с.
4. Августин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/62610.html>
5. Августин: pro et contra: Личность и идейное наследие Блаженного Августина в оценке русских мыслителей и исследователей. Антология / Сост., примеч. Р. В. Светлова; сост., вступ. ст., примеч. В. А. Селиверстова. – Санкт-Петербург: изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2002. – 976 с.

²⁹ Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 296.

³⁰ Уваров М. Архитектоника исповедального слова. – Санкт-Петербург: 1998. – С. 46.

6. Баткин Л. М. «Не мечтайте о себе»: О культурно-историческом смысле «Я» в «Исповеди бл. Августина. – Москва: РГГУ, 1993. – 80 с.
7. Бриллиантов А. И. Блаженный Августин и его значение на Западе // Августин: pro et contra: антология. – Санкт-Петербург: изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2002. – С. 151 – 192.
8. Бычков В. В. AESTHETICA PATRUM. Эстетика отцов церкви. – Москва: Ладомир, 1995. – Т. 1. – Апологеты. Блаженный Августин. – 593 с. Бычков В. В. AESTHETICA PATRUM. Эстетика отцов церкви. – Москва: Ладомир, 1995. – Т. 1. – Апологеты. Блаженный Августин. – 593 с.
9. Григорьева Н. Жанровый синтез на рубеже эпох: «Исповедь» Августина // Взаимосвязь и взаимовлияние жанров. – Москва: Наука, 1989. – С. 229-276.
10. Григорьева Н. Бог и человек в жизни Аврелия Августина // Блаженный Августин. Исповедь. – Москва: ГЕНДАЛЬФ, 1992. – С. 7-22.
11. Григорьева Н. Жанровый синтез на рубеже эпох: «Исповедь» Августина // Взаимосвязь и взаимовлияние жанров. – Москва: Наука, 1989. – С. 229-276.
12. Епифанова Т. Е. Человек, общество и государство в политическом учении Августина Блаженного. – Москва: Международный юридический институт, 2012. – 180 с.
13. Здіорук С. «Сповідь» Августина і сучасна українська духовність // Августин, Святий. Сповідь / пер. з латини Ю. Мушака. – Київ: Основи, 1996. – С. 297-307.
14. Писарев Л. И. Учение бл. Августина, еп. Иппонского о человеке в его отношении к Богу. – Москва: Благовест, 2004. – 384 с.
15. Рабинович В. Л. Человек в исповедальном жанре // О человеческом в человеке. – Москва, 1991. – С. 243-298.
16. Сергеев М. Е. О блаженном Августине // Августин, Блаженный. Исповедь в переводе М. Е. Сергеева / Отв. ред Н. Н. Казанский. Санкт-Петербург, 2013. С. 247-274.
17. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани / За ред. Умберто Еко. – Харків: Фоліо, 2018. – 697 с.
18. Столяров А. А. Аврелий Августин. Жизнь, учение и его судьбы // Августин Аврелий. Исповедь. – Москва: Наука, 1997. – 417 с.
19. Трубецкой Е. Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства в V веке // Августин: pro et contra: антология. – Санкт-Петербург: изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2002. – С. 96–150.
20. Уваров М. Архитектоника исповедального слова. – Санкт-Петербург: Алетея, 1998. – 256 с.

References:

1. Avhustyn, Sviatyi. Spovid / per. z latyny Yu. Mushaka. – Kyiv: Osnovy, 1996. – 319 s.
2. Avhustyn, Sviatyi. Spovid / per. z latyny Yu. Mushaka. – Lviv: Svichado, 2008. – 356 s.
3. Avhustyn, Sviatyi. Spovid / per. z latyny V. S. Boika. – Kharkiv: Folio, 2012. – 346 s.
4. Avhustyn. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravenc.ru/text/62610.html>

5. Avhustyn: pro et contra: Lychnost y ydeinoe nasledye Blazhennoho Avhustyna v otsenke russkykh myslytelei y yssledovatelei. Antolohiya / Sost., pryemch. R. V. Svetlova; sost., vstup. st., pryemch. V. L. Selyverstova. – Sankt-Peterburh: yzd-vo Russkoho Khrystyanskoho humanytarnoho ynstytuta, 2002. – 976 s.
6. Batkyn L. M. «Ne mechtajte o sebe»: O kulturno-ystorycheskom smysle «Ia» v «Yspovedy bl. Avhustyna. – Moskva: RHHU, 1993. – 80 s.
7. Bryllyantov A. Y. Blazhennyy Avhustyn y eho znachenye na Zapade // Avhustyn: pro et contra: antolohiya. – Sankt-Peterburh: yzd-vo Russkoho Khrystyanskoho humanytarnoho ynstytuta, 2002. – S. 151 – 192.
8. Bychkov V. V. AESTHETICA PATRUM. Estetyka ottsov tserkvy. – Moskva: Ladomyr, 1995. – T. 1. – Apolohety. Blazhennyy Avhustyn. – 593 s. Bychkov V. V. AESTHETICA PATRUM. Estetyka ottsov tserkvy. – Moskva: Ladomyr, 1995. – T. 1. – Apolohety. Blazhennyy Avhustyn. – 593 s.
9. Hryhoreva N. Zhanrovyi syntez na rubezhe epokh: «Yspoved» Avhustyna // Vzaymosviaz y vzaymovlyaniye zhanrov. – Moskva: Nauka, 1989. – S. 229-276.
10. Hryhoreva N. Boh y chelovek v zhyzny Avrelyia Avhustyna // Blazhennyy Avhustyn. Yspoved. – Moskva: HENDALF, 1992. – S. 7-22.
11. Hryhoreva N. Zhanrovyi syntez na rubezhe epokh: «Yspoved» Avhustyna // Vzaymosviaz y vzaymovlyaniye zhanrov. – Moskva: Nauka, 1989. – S. 229-276.
12. Epyfanova T. E. Chelovek, obshchestvo y gosudarstvo v polytycheskom uchenyy Avhustyna Blazhennoho. – Moskva: Mezhdunarodnyi yurydycheskyi ynstytut, 2012. – 180 s.
13. Zdioruk S. «Spovid» Avhustyna i suchasna ukrainska dukhovnist // Avhustyn, Sviaty. Spovid / per. z latyny Yu. Mushaka. – Kyiv: Osnovy, 1996. – S. 297–307.
14. Pysarev L. Y. Uchenye bl. Avhustyna, ep. Ypponskoho o cheloveke v eho otnoshenyy k Bohu. – Moskva: Blahovest, 2004. – 384 s.
15. Rabynovych V. L. Chelovek v yspovedalnom zhanre // O chelovecheskom v cheloveke. – Moskva, 1991. – S. 243–298.
16. Serheenko M. E. O blazhennom Avhustyne // Avhustyn, Blazhennyy. Yspoved v perevode M. E. Serhyenko / Otv. red. N. N. Kazanskyi. Sankt-Peterburh, 2013. S. 247-274.
17. Serednovichchia. Varvary. Khrystyiany. Musulmany / Za red. Umberto Eko. – Kharkiv: Folio, 2018. – 697 s.
18. Stoliarov A. A. Avrelyi Avhustyn. Zhyzn, uchenye y eho sudby // Avhustyn Avrelyi. Yspoved. – Moskva: Nauka, 1997. – 417 s.
19. Trubetskoi E. N. Relyhyozno-obshchestvennyi ydeal zapadnoho khrystyanstva v V veke // Avhustyn: pro et contra: antolohiya. – Sankt-Peterburh: yzd-vo Russkoho Khrystyanskoho humanytarnoho ynstytuta, 2002. – S. 96–150.
20. Uvarov M. Arkhytektynka yspovedalnoho slova. – Sankt-Peterburh: Aleteiia, 1998. – 256 s.